

Szilágyi István regényvilága a láthatáron innen és messze túlról

Túl, túl, messze túl,
mi van a hegyen messze túl?
Hej, a hegyen messze túl
lófej-széles ibolya virul.

Túl, túl, messze túl,
mi van az ibolyán messze túl?
Hej, az ibolyán messze túl
Jancsi mosogat, Kati az úr.

Weöres Sándor

Megtörtént vagy lehetséges, való vagy valótlan,
láttuk, elképzeltük vagy más mondja

Talányos és találó címet adott új regényének Szilágyi István: *Messze túl a láthatáron*.¹ A láthatár ugyanis nem közmegegyezésen alapuló mértékegység, hanem személyenként változó adottság. Érzékszerveink fölfogóképesége egyénileg behatárolt. Függs a kortól és a körülményektől, amelyek életünk különböző szakaszainak lehetőségeit meghatározzák; függ tapasztalatainktól, élményeinktől, ismereteinktől (műveltségünkötől) és persze időbeli, térbeli helyzetünkötől. Függs szemüvegünk látásmélységet és -távolságot növelő képességétől, különböző messzelátóinktól, mikroszkópjainktól.² Függs az életünkben szerepet játszó kommunikációs médiumoktól.³ És, hogy tovább bonyolítsam: új kétség fűződik a láthatár fogalmához, hiszen a XXI. század digitalizált tömegmédiaja képes rá, hogy – önkényesen kiemelve és eltüntetve lényeges elemeket – a valóság

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935) Széchenyi-díjas irodalomtörténész, professor emeritus. Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös életművének kutatója. *Vérmező – A gillotine évei Magyarországon* (Bp., 2016) című könyve középpontjában Kazinczy Ferenc áll.

1 Bp, 2020, MMA Kiadó.

2 Már Kölcsey észrevette: választhatunk a közel részleteit kinagyító, vagy a távol összefüggéseit megragadó szemüvegek között. Két látásmód, kétféle eredmény a világ megismerésében.

3 A medium szó eredeti jelentése: középső, közbeeső. Többszáma: media (média). A XIX. század szellemidéző divatjában személyt jelentett, s nem eszközt (nyomdagépet, rádiót, tévét, majd digitális technikát), mint újabban.

tükrözését színlelve a valóságban elő nem forduló képsorokat, hanganyagokat hozzon létre. Arra tehát, hogy láthatárunkon (és hallótávolságunkon) belülszereplése és érdeke szerint – szerkesztett virtuális világot mutasson úgy, mintha a valóság hiteles képét adná.⁴ Érvényesen igaz viszont Szilágyi István regényében minden metafora, amelyek gondosan szerkesztett hálózata rejtélyes üzeneteket hordozza. Annyi bizonyos, hogy világa a szenzualizmus határozott tagadása, hiszen arra az állításra épül, hogy az érzékszerveinkre épített tapasztalaton kívül képzeletünk hozzáférhet a nem érzékelhető, mégis létezhetőhöz is.

Az író gondot fordít leírásai és megidézései hitelességére. Szakszerűen megválogatott – a feledés (időbeli láthatárunk) szélére került – régiségek, táj- és szaknyelvi hagyományok, mítoszok, legendák, hitvilágok kiválasztott elemei szerves részét adják a regény jellegzetes közegének. Helyenként nyomatékosan kiemeli, hogy a megidézett jelenet nem történhetett másként, hogy a megidézett személy nem mondhatott és nem tehetett mást, mint amit a szöveg egyértelműen állít. Vagyis Goethe „világosság”-eszményének megfelelően adja vissza az elmúlt, a következményeiben jól ismert regénybeli múlt és jelenidőt. Ugyanakkor megvalósítja a Schiller esztétikájában kívánt mindenre kiterjedő elmélyültséget is.⁵ A könyv első része, az *Emlékirat* – természetesen első személyben szól. *Amerre a világ* alcímű második – helyenként párbeszédese, máshol (tipográfiaileg elkülönítetten) vallomásszerű. A három különböző beszédmód közös jellegzetessége, hogy szörnyűségekről tudósítva sem sugall kétségbeesést, sőt – a latin hagyományt magáénak valló Cs. Szabó szellemében – bizonyos sztoikus antik derűvel idézi a regényvilág különböző eseményeit, jeleníti meg személyeinek magabiztos egyéniségét. Magabiztosságot tulajdonít a folyamatosan kérdező főhősnek, még ha a mulasztásai okozta büntudata alól nem is menti föl. Saját értékrendjét követi kérdésföltevésként, de a múltban történeteket szívesen mondatja el olyan alakokkal, akik nem voltak szemtanúi az eseményeknek. Noha a láthatáron túl mindég sejthető valami, amit még szeretnénk felfedezni.

Rejtelmes regényvilág ez, hiszen soha nem tudjuk meg, mi van túl a történetek középpontjában álló Wajtha Mátyás láthatárán. Induljunk ki abból a tényből, hogy nincs otthon, amikor felesége elhagyja közös otthonukat. A történetekből tehát semmit nem láthat. Amikor az eltűnés okait kezdi keresni, nyomozása kideríti, kúriája lakói nem vettek észre semmi lényegeset, noha az eset a látóterükben történt. Wajtha itt kezdődő és a regény végén lezáruló nyomozásának eredményéről még lesz szó, itt egyidejű – fiktív – naplójegyzetéből idéznék: „Megpróbáltam elképzelni a feleségemet, amint vendégeket instál, s a konyhán dirigálja a pecsényesütést. Ez olyan képtelenségnek tűnt, hogy kis híján

4 A Wikipediában találtam a „virtuális” jelentését összefoglaló meghatározást. E szerint „a latin eredetű »virtuális« kifejezés magyarul eredetileg azt jelenti, hogy valami *látszólagos*, azaz *nem valódi*, kézzel nem fogható, nem tényleges, csak elképzelt, lehetséges, leginkább: a valódit utánzó, annak tűnő. [...]”

5 Alkotószemlélete engem Umberto Eco regényeire emlékeztet.

elnevettem magam.” Soha nem látta őt a falusi háziasszony szerepben. Ám ilyen megállapítás Szilágyinál csak kivételesen vezethető vissza egyetlen kiváltó okra. Itt azt emelem ki, hogy a regény szerint mindaz, amit az ember megél, „az idő távlatából [...] más orcáját, más valóját tárja elénk”. Már is a regényvilág titokzatosságának közepén vagyunk. Oly mélyen, hogy Wajtha később is elpanaszolja, lehetetlen a megtörténtek egészen hiteles megidézése. Mivel az ember képességei korlátozottak, „ha a múlt idő nyomára akarnék szegődni, ahhoz végre feszes rendbe kellene rakni minden lehetségest”, akár innen van a láthatáron, akár azon túl. Azon messze túl nyilván a nem ismert rejtőzik, és nem tudható, milyen meglepő felfedezés vár ránk. Fogalmazhatunk úgy is, hogy „a virtuális a fizikai világban létező valaminek *nem valóságos*, de arra erősen emlékeztető [...] helyettesítője. [...] *A valóság és a virtualitás közti viszony meglehetősen bonyolult.*”

Tudós olvasatok

Márkus Béla – a Szilágyi életmű első tudományos igényű földolgozója⁶ – pályaképében részletesen kifejti, az író miként volt kénytelen létrehozni a maga jellegzetes (senkiéhez nem hasonlítható) nyelvét és a műfaji szabályokkal nem sokat törődő szerkezetekbe foglalni azt a sokszorosán összetett jelrendszert, amivel olvasói figyelmét rejtelmes üzenetei befogadására kívánja rávezetni. Hadd tegyem hozzá: egy különösen kegyetlen korban fölnőve, annak képtelen – és akadozó – működésének következményeit átélve, ezúttal jóformán teljesen lemondott az érzelmek kifejezéséről (nem csak az erőltetett állelkésedésről), inkább arra törekszik, hogy az ironia és önironia (vagy talán a szatíra?) nyelvi eszközével mutassa meg az emberlét titokzatosságát, a környezet személyiségtorzító hatását, a sok összetevőjében abszurd valóság megtapasztalásának többértelműségét.

A *Messze túl a láthatáron* jóval az említett monográfia megjelenése után jutott el olvasóihoz. Márkus Béla az új műről szólva kiemeli, hogy a régen várt új regénynek a korábbiak „mindegyikével van belső, szoros kapcsolata...”⁷ Az emléktöredékek „borongos helyben tapodása” után a dialógusok rengeteg kérdést vetnek föl. „A két részt a főbíró személyével, sorsával összefüggésben még egy, az előadás módját tekintve is igen fontos epikai elem kapcsolja össze: egy titokmotívum.” A tartalmi elemzést követően biztos szakmai tájékozottsággal emeli ki a művészi megoldások jellegzetességeit. Elég arra a műben jelöletlen szövegközi (intertextuális) jelenségre, tényre utalni, ami a regény mindkét részének cselekményszervezését is befolyásolja. Az »Emlékirat«

6 Márkus Béla: *Szilágyi István*. Bp., 2018, MMA Kiadó.

7 *Helikon* (Kolozsvar), 31. évf., 14. szám (2020. július. 25.), 6–9.

szerzője esetében több tényező, életrajzi adalék utal Ráday Pálra (1677–1733), II. Rákóczi Ferenc kancellárjára, akinek posztumusz könyve 1841-ből a Benderbe menő *Utazásomnak Diáriuma*, s aki Nógrádból, Gácsvárából jutott el, pálfordulással, a fejedelemhez.” Hadd tegyem hozzá: akárcsak Wajtha és az általa említett Vay Ádám.

A valószínűnek és feltételezettnek – mutat rá később – „az egymásba »csúsztatása«, egyenrangúvá tétele hozza magával, hogy az *Amerre a világ fejezeteiben* szinte kizárólag csak a belső történéseknek van epikai idejük. Azoknak a hármasoknak, amelyek a mindig párt alkotó, egymással hármasban elvétve sem beszélő triász – Tompay Wajtha, Gorbay és Tsomor⁸ – tagjai lelkében s még inkább tudatában lejátszódik. Az idő mintha megállt volna körülöttük, világuk nem a külső történések, »zajdulások« világa, hanem az egymásba kölcsönösen kapaszkodó tudatoké, a másik gondolata, eszméje, hite elfogadásáé vagy elutasításáé, dialogikus viszonyban történő értelmezésé.” A dialóguselmélet⁹ a regény szövetébe foglalt ellentétek sokaságára is vonatkoztatható: attól kezdve, hogy a főhős szerepét az időbeli ugrások játékterében a predestinatio tana és a szabad akarat működésének ütközései határozzák meg. A kritikus igen fontos észrevétele, hogy a „reprezentációs, valóságképviselési leíró és megjelenítő nyelv nem különül el a fikcióteremtőtől, a képzelet aktusait »képviselőtől« – s az egybejátszatás jelentésgazdagító és feszültségteremtő erejű”. A komikust és nevetségest összekapcsoló látásmódban a „menniposzi szatíra” sajátosságait mutatja ki. Bahtyin regényelméleti fölfogásában a „népi-karnevál” szellemét látja újjáteremtve a „menipposzi szatíráként” fölfogott dialogikus beszédmódban.¹⁰ Kiemeli: a „tájélemeket, régies-archaikus fordulatokat, mondásokat hordozó beszéde, az alpáriasságnak és a poétikusságnak ama kevercsére, amely a szerző más műveit is egyedivé emeli”. Azt viszont nehezen eldönthetőnek minősíti, hogy „a sűrűn használt jurátusi kifejezések” valóban korhűek-e. „Ez szintén fölmerül az avas szövegnek tartott »keveredtél-e testilegképpen elegyedés vétkébe« biedermeieres formula esetében, továbbá a hóhér megnevezését tekintve is, hogy mikortól és meddig hívták »szabad mesternek«.” Úgy látja, Wajtha történetében fontos szerepe van Isten-hitének, főbíróként az ő akaratából ítélkeznek. A tudatában és beszélgetéseiben fölmerülő kérdéseire azonban

8 Szilágyi regényeinek egyik művészi titka a névvarázs. Ezekről annyit tudhatunk, hogy a lehető és lehetetlen határáról valók. Az „Ölyves” inkább családnévként lehet valóságos, a kor lelkészei vigyáztak rá, hogy mindenki meg legyen keresztelve. A katolikusok többnyire szentek, a reformátusok bibliai ősök nevére. A Garbay és a Tompay (mindkettő, i’-vel) inkább nemesi előnév lehetne.

9 A dialóguselméletre vonatkozó kérdésekről szóló vitákat és kétségeket Nyilasy Balázs hatásonan összefoglalta *Megérteni az irodalmat* című tanulmánykötetében. (Budapest, 2020, MMA Kiadó, 94–96.)

10 Más nézőpontról a romantikus ironia egyik válfaját ismerjük föl a regényben. Romantikus az igazságkeresés végtelen távlatú vágya, romantikus a történelmi példázat által sugalmazott tanulság, és romantikus a „jó és jobb” lehetőségébe vetett hit.

„sem a tapasztalati, sem a tapasztalaton túli világból nem érkeznek válaszok”. Ezek annál gyötrőbbek, nyomasztóbbak, minél inkább vádolja magát bűnei és mulasztásai miatt, amelyeket későn észlelt. „Későn, amikor úgy hitte, ha elfogyott is Isten türelme, még mindég fordulhat Krisztushoz, aki jobban megérti a vétkeket, nyomorúságait. Mindazt, ami életét végigkísérte...” A kritikus e gondolatmenet végén nem tehát mást, további kérdéssel – közvetve: kérdésekkel – zárja a regény értelmezését.

Gróh Gáspár két részben megjelent alapos elemzésében a titok poetikáját és metafizikáját keresi.¹¹ Némileg árnyalja kiemelt elismerését annak hangsúlyozásával, hogy az nem ér föl az 1975-ben megjelent *Kő hull apadó kútba* című regény tökélyéhez, illetve „csak” a regény „magában is megálló első »könyve« és a második java része méltó” a nagy műhöz. Ezúttal „a második (párbeszéd) rész talán lehetne feszesebb, de soha nagyobb bajunk ne legyen. Szilágyi nagyepikája mintha csak formát adna filozófikus látásmódjának, így meglehet, hogy ezzel az engedékenyebb szerkesztéssel is üzen...” Azt hiszem, az *Emlékirat* zaklatott világához képest a másodikban lelassult, nyugodalmassá („borongós helyben tapadós” időszakká) vált világ elkényelmesíti Wajtha főbíró gondolkodását. Ráér minden részletbe belefeledkezni, s ez a lelkiállapot hitelesebb, ha nem csak leíró formában találkozunk vele, de olvasóként a beszéd módjában is érzékeljük a túlbonyolítás megnyilvánulásait. A bíró és a bíraskodás kiemelt szerepéről Gróh Gáspár azt írja: „A jog- és művelődéstörténeti kitérők megjelenítik a kort, a szokásokat, hiedelemvilágot, a (kis) regényesített periratok, följegyzések megteremtik a lehetőséget Szilágyinak a maga bölcselet-lélektani gondolkodásának megmutatására.” A kritikus úgy látja, a regény „világának rendje szerint még abban sem lehet senki biztos, ami igazságnak tűnik, különösen a régmúltat illetően. Elfed az idő mindent, ahogy az iszap a lábba rejtett harangokat...” Wajtha Mátyás tudja és vallja, hogy a harangok legendája messze túl van a valóságon. Azt is megfogalmazza, sikeresebb lenne e hírmondók megmentése, ha nem a lábba süllyesztenék, hanem a szőlőhegyre mentenék.

A világirodalom nagy regényeit olvasva különböző tanulságokra juthatunk. E rejtélyes műnek változatos olvasási szempontjai kínálkoznak. Az enyémekben a regényvilág három ellentmondás egymásba játszatására épül: A lázadás és rend, a láb és a szőlő, a harang és a boszorkány metaforájára.

Az emlékezés láthatára

A regény első része, az *Emlékirat* véglegesen lezárja II. Rákóczi Ferenc abban fölillantott történelmi korszakát. Beszédmódja ezért a továbbiakban nem használható, mert a második rész eseményei egy történelmileg nyitott és alapvetően más feltételrendszerű világban zajlanak.

11 Gróh Gáspár: *A titok poetikája és metafizikája. Kortárs*, 2020, 9. sz., 61–74 és 10. sz. 57–67.

„Rákóczinak dicső kora, / nem jön vissza többé soha. / Harcosai rég pihennek, / bujdosó fejedelemnek.” Nem szabadulhatok a dallam és szöveg visszhangjától, pedig a dicső és a dicsőség igen ritka vendég Szilágyi István szótárában. A nemzettudat szempontjából értékképző dicsőségmítosz mögött nála szörnyű pusztulás és soha meg nem valósult álmok rejlenek. Itt az ősi erényekből a kötelességtudatnak, a hűségnek és az igazságfogalomnak van meghatározó szerepe. Fontos, hogy hősi apja törődött fia sikereivel, mert „nem volt akárki”. Ennek bizonyosságául azt a földesúri szerephagyományt választotta, amely (részletesen leírt) szörnyű haláláig (amire más összefüggésben még visszatérek) kötelezte, hogy mindent megtegyen a „rábizott” nép – „az ő népe” – védelmében. Rákóczi serege nem az általa megálmodott „fényes” nemességéből állt, de nem is a legendákban szereplő paraszthősökből, hanem – legalábbis eleinte – kőborlóból, rablóból, tolvajokból, gyújtogatókból. (Wajtha fia kérdésére csak vereségekre emlékezik.) A háborús állapot jelképe a fölégetett, kifosztott, elmenekült lakosságú Olymos (és a még többet szenvedett Jajdon¹²). Túl Wajtha Mátyás láthatárán, hiszen távolléte miatt e pusztulásról csak utólag értesül anyjától. (Nyomait persze ő is a valóság részeként látja.) Azt írja, a megidézett történelmi időszak éppen a dicsőségessé válása kezdetén volt a legborzalmasabb. A fiáért aggódó – özvegyi sorsával járó férfias kötelességeit határozottan teljesítő – anya ezt szemrehányás-sorozatában részletesen kifejti. Az ő révén új morálfilozófiai perspektíva jelenik meg, amikor meg akarja győzni egyszülöttjét, és figyelmezteti a Sors törvényére: „Ne hidd, hogy ez a város, míg a világ, ilyen nyomorult marad. Volt már olyan, hogy elpusztult falvak, de akár népek is, feltámadjanak. Meglásd, egyszer itt is helyreáll a rend.” Így történik a regény második részében. S a helyreállt rendben alapvetően megváltozik Wajtha Mátyás élete.

Az első rész idején néhány torony ormán még lobognak a fejedelem zászlai, a második kezdetére valamennyi eltűnt. Fülünkben cseng egy édes-bús dallam, de a tornyok, amelyek ormán azok a bizonyos zászlók lobogtak, nagyrészt leomlottak. Ahogy rommá vált az ország majdnem teljes épületállománya is. Az írott emlékek pedig a legegyszerűbb tényeket is a szerző nézőpontját tükröző ellenmondásoknak megfelelően őrzik. A kor hitelesítésére Szilágyi az időszakból szép számmal építi be elbeszélésébe ma is megtalálható néprajzi tárgyakat, költői-mesei elemeket, babonákat, csodák sorát és egykori (ma már nem használatos) szavakat, mondásokat.

Szembe kell néznünk azzal, hogy a beszélő emlékezetében Rákóczi nem a jobbágyfelszabadító népvezér, hanem hiú, öntelt, pompás környezetű szokott nagyr, aki nem ért a hadvezetéshez, katonáit szeretné szemképrázta-öltözetekben fölvonultatni, de a győzelemhez szükséges küzdelem helyett a látványelemek lenyűgöző erejében hisz. Kezdetben ügyesen kezeli a kurucok vadságát, az árulásokat, az ide-oda átállásokat, az őt szolgálni hivatott nagyurak önzését. Végül azonban Magyarország történetében játszott szerepét

12 Jajdon a *Kő hull...* helyszíne, s a hősnő életének megnyomorítója.

a nagymajtényi fegyverletétel zárja. Ebben az ugyancsak ellentmondásos múlt-idézésben mindent fölülír a Habsburg hatalom elleni lázadás sikeréhez tapadó remény. Az emlékező ezt ebben a sóhajban fejezi ki: „az Elfáradt Európában¹³ hátha akad még a magyarnak támasza”. E támasz megtalálásáért, megnyeréséért fáradozik Wajtha Mátyás. Járja a fényes udvarokat, míg végül a moldvai Bender korrup (török-balkáni) világában már azt sem tudja, mit akarhatott ott elérni a fejedelem. Meglepő, hogy a Rákóczi külső kapcsolatait intéző követ emlékiratában titokként őrzi, milyen feladatokat bízott rá a Fejedelem. Őrzi, mert az író nem akarja kimondani, hogy a Nagy Cél a független Magyarország megteremtése volt. Az olvasónak kell tudnia, hogy erre évszázadok során ekkor mutatkozott – persze messze túl a láthatáron – a valamennyire lehetséges esély. Ez a nagy és az *Emlékirat* végén megsemmisülő (romantikus) cél, amiről legalább álmodozni lehetett. Ám a célba vezető út a történelmi forrásokban is óriási ellentmondásokkal terhelt. A Fejedelem még legbefolyásosabb alvezéreivel – itt Károlyi Sándorral – sem lehetett őszinte, hiszen az is másként látta a célt és a lehetőségeket, mint ő. A dúsgazdag nagyúr mielőtt nyomtalanul eltűnne a történetből, a rábízott diplomatát gazdatisztje gondjaiba ajánlja, Wajtha szerencsés-jére. (Rákóczi figyelmessége nyomán, aki számon tartja, hogy régen láthatta családját.) Arról már nem esik szó, hogy Károlyi úgy tette le a fegyvert, ahogy később Világosnál Görgey, de nálánál több lehetőséget biztosított egy elviselhetőbb rend kiépítésére. Azzal, hogy Wajtha mindvégig a Fejedelem bizalmas híve marad, át is menti emlékének fölemelő, „dicső” tényezőit, benne a kegyetlenségéről hírhedt kuruc háború hősi legendáját – a megváltozó új világba. Természetesen a bukással járó veszteségtudattal együtt, amit az eltűnt feleség sorsa döbbenetes példázattal erősít föl.

A lázadás, a hűtlenség, a fölfordulás, az ezekkel járó vereségek a regény egész világát meghatározó tényezők. A regényben valamikor 1514 előtt kezdődő történelmi korszak a Habsburg hatalom megszilárdulásával, berendezkedésével és az ezzel járó áhított, ámbár távolról sem tökéletes renddel a második rész kezdetén lezárult. Az emlékirat írója a lázadó nyugtalanság (és bizonytalanság) szabadságot ígérő korából – a fejedelmi követ nagy lehetőségeinek elvesztése után – válik egyhelyben üldögélő, a nyugalomba belebárgyuló, álmodozásba bonyolódó, ezért beszédmódjában is lelassuló vármegyei köztisztviselővé. Vagyona támaszkodva – a korlátokat ismerve és elismerve –, a körülmények foglyaként vállalja a bírói hivatalt. Közben bőven jut ideje az igazság különböző változatairól töprengeni és vizsgálgatni. Mert ez az állapot is több ellentmondással terhelt: ára az elveszett (és nem is hiányolt) család, a fiának átengedett „ősi kúria” és gazdálkodás, a rideg, barátok nélküli magány.¹⁴ Fiatalon – apja

13 Európában nagy erőket mozgósítva zajlik a spanyol örökösödési és az északi háború.

14 Vajon könnyes-e, hogy a gazdaság gondja nem terheli? Nem derül ki, hiszen beleegyezett ugyan, de emlékeiben a töprengéseknél hasznosabb és kedvére valóbb tevékenységként jelenik meg például a szőlőültetés.

támogatásával – túl akart lépni a szülőföldjén rá váró örökség lehetőségein, amikor tanulni ment külföldre és Nógrád fejlettebb vidékére. Amikor feleségül vette az idegen lányt, kiszakította „láthatáron túli” környezetéből, hazahozta, s az asszony a férj örökölt kúriájában úgy szült neki három gyereket, hogy az apa alig volt otthon.¹⁵ Szinte egyáltalában nem ismerte őket, s azon kívül, hogy a kurucok veresége után örökölt birtokán átengedte fiának¹⁶ a gazdálkodást, nem foglalkozott velük. (A fiú szemére is hányta, hogy a háborús körülmények miatt nem taníttatta, sőt azt is csak ígérte, hogy beszervezi a Rákóczi nevében szervezett Kolozsvári Nemesi Társaságába.)

E hosszú gondolatmenet Wajtha édesanyjának szembesítő megállapításával indul: „mindig tudtad, hová állj: ahhoz a gazdához húzódtál, aki megbecsült”. Csak a Nagyidejű mondja szemébe (anyja halála után) mindazt, amit önmagáról ugyan tud, de amit újra és újra át kell gondolnia. Igaz, amit anyjától hall, de ez sem egyértelműen. Először erőszak hatására lett hűtlen ahhoz a „gazdához”, akit addig szolgált. Rákóczi veresége után pedig nem volt kihez hűségeseznek maradnia, tehát szűkebb hazája – mint akkoriban annyian mások: vármegyéje – közösségének szolgálatába lépett. Kényszerpályáján azonosult kötelességeivel, az igazság lehető legteljesebb földerítésének a szándékával. Igyekezett beilleszkedni a békés, rendezett új világba. Ám a lázadás idejéből – felesége rejtélyes történetével súlyosbítva – magával hozta állandó gyanakvását, indokolatlan féltelmeit, amiről alább esik szó.

Wajtha Mátyás emlékiratát hazatérésével végzi.¹⁷ Az első részben a szabadság időszaka megfejtetlen tikokba zárja felesége eltűnését, a második az utána való nyomozás – és az „én” lehetőségei és korlátai közti vergődés – története. (Sok más téma közé rejtve.) Később három különböző – időben egymástól független – részletben (véletlenszerűségében gondosan fölépített mellékszálban) derül fény az asszony halálára, a lép mélyére került tetem megtalálására, eltemetésére, majd végül meggyilkolásának a körülményére. A gyilkosság oka és célja viszont a láthatáron messze túl marad, s ez az a következmény, ami miatt a rendezett körülmények fogságában (és rendkívül szűk körben) élő Wajtha Mátyás tudatába jóvátehetetlenül befészkelte magát a bizonytalanság. És a folyamatos gyanakvás. Innen kiutat az Istenbe vetett bizalom ígér. És egy másik világba való átlépés, amire önmagában sem megfogalmazottan vágyakozik. Ezt keresi a gyökereivel a föld mélyére hatoló szőlőben, a fény, az életerő, az újjászületés, a feltámadás, az elégedettség, a bőség, a gazdagság szimbólumában – a szőlőtő a választott nép jelképe a Bibliában. „Én vagyok a szőlőtő, Atyám

15 A regényidő annyiban nem harmonizál a történelmivel, hogy a leírtak ennek okát a Fejedelem szolgálatában sejtetik, holott a gyerekek életkora arra utal, hogy jóval azelőtt születtek.

16 A feleségével kapott távolabbi birtoka gyarapítja ugyan vagyonát, de arról nem esik szó, mennyiben és milyen fáradozás árán járul hozzá megélhetéséhez.

17 Szabadon dönt hazatéréséről, azaz nem a lengyelországi száműzetést választja, mint a Gács várából vele együtt a kurucokhoz átpártolt Vay Ádám, noha Moldovából könnyen eltűnhetne.

a szőlőműves” – mondja Krisztus.¹⁸ A szőlő ugyanúgy, ahogy a borkészítés (és a bíraskodás), gondosságot és szakértelmet kíván. Mintha Wajtha Mátyás hivatászményének összefoglalását olvasnánk egyetlen jelképbe sűrítve. Ábrándos pillanatában apja kúriájának verandája előhívja a múltból azt, amire a sors egykor neki is lehetőséget kínált, de erről az útról letért: a „szekérszíni oldalán túl, az apám telepítette se vége, se hossza szőlőbirtok szalad neki a Magura oldalának”. E munka folytatását azonban – ismeretlen okból – nem vállalja. Saját – gondos munka eredményeként kész – bora segítségével szabadulna mindattól, ami lát-határán belül nyugtalanítja, s nem engedi ki a megismerési vágy szenvedélyé-nek karmaiból.

Az *Emlékirat* szerzője szolgálatban állt ugyan, de ennek következtében rend-kívül változatos, sokféle tanulsággal járó – szabad – életforma adott lehetőséget egyénisége kibontására. Szolgálat volt ez és kötelességteljesítéssel járt, hűséget követelt, és a vereség következtében jutalmat sem hozott. Noha szüleihez fűződő viszonya annak ellenére feszültséggel terhes, hogy apja megadta neki azt, amit ő nem tudott biztosítani fiának: tanulást – itthon és külföldi egyetemeken, há-zasságot szerző, vagyongyarapító kapcsolatokat az ország távolabbi vidékén, és azon személyes tulajdonságok kiérlelését, amelyek miatt értékes bizalmasa lehetett a – bizalmatlanságra hajlamos – Fejedelemnek, II. Rákóczi Ferencnek. A zűrzavaros háborús időszak lezárulta után Wajtha – a nagyvilágból magával hozott tudás és tapasztalat birtokában – Olymoson talált menedéket. Legyőzte az előkelő élet vonzását, megfékezte személyes fölemelkedési vágyát, elfogadta a birtokos nemes és tisztviselő „középső” társadalmi helyzetét, teljesítette kö-telességeit. Mindvégig abban a hitben, hogy Isten nagyobb feladatokra szánta, őt pedig mulasztásai visszahúzták a lápból élők korlátokba beletörődő sorsába. Az eseménytelen – unalmas – kisvárosban, ahol a jogértelmezés rabjaként vég-telen beszélgetéseket folytatott bűnök földérítéséről és vallomások-vallatások ellentmondásairól, a lényeges és lényegtelen kérdéseiről.

Az *Emlékirat* a múlttól szól, de a továbbiakra vonatkozóan szögezi le, mi a túlélők kötelezettsége: „A vereség után egybefogni, újrateremtteni mindazt, ami maradt, ami újrateremthető. Próbáljuk odébb tolni a leáldozást.” Ennek esz-köze a jog megőrzése, szabályainak érvényesítése. Mégis minden, amiről a több mint ötszáz oldalon szó esik, különös módon lebeg a valóságos és a lehetséges, a látható és láthatatlan, a faktum és fikció határán. A regény minden fordul-tatában föl villan a titok, a titokzatosság, a többértelműség, ami úgy itatja át a mondatokat, hogy az olvasót mégis rávezesse értelmezésükre. Pedig mindent, amivel szembesülünk, a beszélő nézőpontjából ismerünk meg (a párbeszédés részekben is, ahol Tsomor és Gorbay mintha az ő személyének megkettőzött változata lenne), miközben ő ma látható alakban csak igen ritkán tűnik föl, és akkor sem vehetjük észre testi valójának jellegzetességét. A tekintetes főbíró úr megismerő szenvedélyének kitérővizsgálásához két tisztviselőtársa segítségét veszi

18 Újszövetség: János 15, 1-11.

igénybe. A beszélgetések és viták párba állított szereplőit szigorú hierarchia veszi körül: Wajtha fölöttese a kissé lenézett Tsomor kancellistának és a vele társadalmilag egyenrangú Gorbay szolgabírónak, de alárendeltje a (vár)megyének, s a Bécsben (Pozsonyban) gyorsan épülő hatalmi központnak. A regényben mindenki föltűnően magányos, többen (vesztes) özvegyként lépnek a cselekménybe. Talán ez teszi teljessé a főbíró embertelen magányát.

A második részben Wajtha Mátyásra az a szerep jut, hogy bonyolult és rendhagyó esetek földerítésével járuljon hozzá a rend biztosításához. Az *Emlékirat* időszakából örökölt lótolvajok, gyilkosok, rablók, gyűjtogatók belesimulnak az új körülményekbe, csak hogy azt, ami hozzátartozott a följajdult állapothoz, békés viszonyok között nem lehet eltűníteni. Rendbontások akár a valóság szférájában történnek, akár az emberi láthatáron túl, ahonnan a boszorkányosság is bíróság elé kerül. Ebben kell ítélkeznie a vármegyei főbírónak.¹⁹ Olyan láthatáron túli elemek figyelembe vételével is nyomoz, mint a gyanakvás, a bosszúvágy, a titkos erőktől való rettegés. Az alcímek határozottan emelnek ki néhány alapvető motívumot: a nagyot akarást, a törvénytevő lelkiismereti kötelességeit, a boszorkányság-rejtélyt, az ősi kúriát, a bort, a lápot, a Nagyidejűt, és elmosás Orsolya aszony titkának felemás megfejtését. Wajtha képzelete viszont a láp legendái közé emeli felesége égi jelenséggé változását. Az igazság földerítésének szándékai a „végső – és rendíthetetlen – igazság” földerítése előtt megrekednek. Ennek okait járja körül hosszas párbeszéde Tsomor kancellistával és Gorbay szolgabíróval.

A lezárt múlt és a nyitott jelen jót és rosszat egymással szembeállító vitája – többszörösen átvitt értelmű utalásaival – a magyar történelem sajátos alakulására keres magyarázatot. Ebben Werbőczy, a néhai ítélőmester jogi hagyatéka megkerülhetetlen, hiszen erre épül mindaz, ami Magyarországnak különleges szerepet biztosított a Habsburg birodalomban. A regényvilágon belül az író nem kötik túl szorosan eseménytörténeti adatok, a műfaj itt arra is szolgál, hogy a megidézett kor legfontosabb politikai irányzatait (tendenciáit) emelje ki. Elvárja, hogy az olvasó tudja: a nagymajtényi fegyverletétel teremtette meg annak az alapfeltételét, hogy a királyi udvar következetesen törekedjék egy addig nem létező központosított államigazgatás kiépítésére. Ezt szolgálta a Helytartótanács létesítése Pozsonyban,²⁰ amelynek a hatásköre azonban nem terjedt ki a Partiumra (márpedig a fiktív Típród vármegye annak a része), még kevésbé az ítélkezés ellenőrzésére. Az igazságszolgáltatás feljebbviteli szerve 1723-tól a Hétszemélyes Tábla és a Curia. „Bécs”²¹ ugyan folyamatosan meg akarta

19 A történelmi vármegyében csak tábla- és szolgabírók voltak. Az utóbbiakat Eötvös *A falu jegyzője* című regényében főbírónak nevezi. Városoknak viszont volt főbírója, aki a polgármester (és nem a fő- és az alispán) mellett működött.

20 A Helytartótanácsot II. József helyezte át Budára. A Partium az Erdélyi kormányzékhez tartozott.

21 A kurucok ugyan emlékezetes kegyetlenséggel sarcolták meg Bécset, de a „Császárváros” a történet idején épült ki fényes birodalmi központtá. Itt működött a Magyar Királyi Udvari kancellária, amely csak az uralkodóra tartozó ügyeket intézte.

változtatni a nemesi alkotmányban rögzített jogrendet, benne – a szabadság végváraitként működő – vármegyék önálló ügyintézését. Erre az időszakra mintha az író „szocialista” tapasztalatai is rávetülnének. Történelmileg indokolatlan a tekintetes úr gyanakvása a nyakára küldött besúgókra, hiszen az ügynökrendszert majd csak II. József alatt kezdik szervezni, akkor állítják föl a Rendőrminisztériumot is. A följelentések és árulkodások ettől függetlenül – mondhatni magánszorgalomból – működtek, de kevesebb következménnyel jártak, mint a század végén és a következőben. „Bécs” hatalmi politikája azonban magában hordta Wajtha aggodalmait.²² Ezzel együtt Tiprod egy távlatában nyitott korszak eleme, amit majd talán az 1848-as áprilisi törvények, talán csak a Habsburg-ház 1918-as végső bukása zár le.

Szilágyi óvatos, hiszen régen nem illendő Werbőczy korszakos jelentőségét elismerni, ezért a kancellista Tsomor Fóris szájába adja a következőket: „Werbőczy mester szokásjog” gyűjteménye „elmekonstrukciónak páratlan, mi több halhatatlan alkotás. [...] Az már az ajánlásból kiderül, hogy a törvényt az emberi élet vezérének tartja, másrészt pedig a birodalmak megtartójának, merthogy azokat fegyverrel szerzik, de csak a törvényekkel tudják megőrizni.” Miután a főbíró köpenyeforgatással vádolja alárendeltjét, amiért a parasztháborúval szemben a nemesség oldalára áll, az folytatja elismerő véleményét: „Azt is meg lehet figyelni, hogy Werbőczy urunk az ország belső békességének, nyugalmanak megőrzését mindenkor többre tartja vitézi erényeknél. Azt meg valósággal fölpanaszolja, hogy a magyarnak a kereszténységet védelmezvén, hadat viselve, csatákat víva, élete jobbára fegyver alatt telik el. Így aztán a magyarnak igazából a háborúskodás magaemésztése miatt nem marad ideje és módja kereskedésre, mesterségek művelésére...” Nincs helyem elámulni a költői „magaemésztés” nyelvi erején és mélységén, de ízleljük meg az iróniát Wajtha válasszában, aki természetesen jól tudja, hogy a *Tripartitum* kétharmada 1514-ben már országgyűlési elfogadásra várt. Ezt egészítette ki – „a fene egye meg” – a „zajdulás” leverése után az újonnan írt harmadik kötet, amelynek hangulata „rosszkedvű”, rendelkezései kegyetlenek a pórnéppel. A beszélő szerint Werbőczy Dózsában a pártütő lázadót gyűlölte. Mert meggyengítette a központi hatalmat, amely nélkül a törvényes rend nem érvényesülhet. Azt akarta, hogy a jogrend igazsága irányítsa az ítélezést. Ami Wajtha Mátyásnak is legfőbb célja.

22 Közbevetőleg fölbecsülhetjük a regény történelmi időszakát. Orsolya asszonyt jóval a szabadságharc előtt ismerte meg Wajtha Mátyás. Eltűnésekor legidősebb gyermeke 16 éves. Vagyis a „lázaság” előtt békésebb családi életre gondolhatott, mint amit a sors tartogatott. Ám szerelmi élete kiteljesítésére nem sok ideje juthatott. Rákóczinak a birtokaihoz közeli Zsibón elszenvedett 1705-es veresége idején már a hívei közé tartozott, ahogy ezt anyja szemrehányásából tudjuk. (Táborából nem látogatta meg szüleit.) Tehát a háború ezt követő dicsőséges szakaszában csatlakozott a kurucokhoz. Orsolya asszony pedig a nagymajtényi fegyverletétel előtt nem sokkal tűnt el. Főbíró valamikor 1711 után lehetett – akár hosszabb ideig – Wajtha, aki valamikor 1680 táján születhetett.

„A Werbőczy szigorát okkal valónak fogjuk látni – magyarázza a főbíró –, ha megpróbáljuk azt a rég letűnt érat magunk elő hozni, s az akkor történeteket érteni.” A pápaválasztáson elbukott esztergomi érsek, aki meghirdette a török elleni keresztes hadat, vitézségéért állította annak élére Székely (Dózsa) Györgyöt. Az ő zászlaja alá gyülekező „jobbágyoknak sejtelve sem volt arról, hogy (vezetőjük) parancsolójára fog támadni. Ott kellett lenni bensőjében valamely gyilkos magaelszánásnak, mely sohasem derül ki, ha táborba nem száll 1514 tavaszán.” A világjáró Wajtha látta a kegyetlen megtorlás művészi ábrázolásait, és igazságkereső szeme felfedezte azok ellentmondásait: „Némely krónikás úgy tesz, mintha az egész Dózsa história azért történe, hogy ő kedvére regélhessen, végre reá figyeljen a közeli és távoli világ.” Pedig akik szemtanúknak állítják be magukat, kívül tartózkodtak az események látóhatárán, s azokat saját képzeletükkel kiszínezve örökítették meg – szóban vagy képekben. Volt köztük, aki kivégzési szertartást „teátrumnak vélte”, művét szórakoztatóan lenyűgöző látványnak szánta. Az emlékezet világába kalandozó beszélgetésben a Dózsa-mítosz „lebeg” a megtörtént és a megtörténhetett határán. „Bár igazából annak a [...] nyárnak éppen mára érthetetlen történései vonzzák magukra, s tartják aztán fogva a história távoli, [...] ködbevesző zugaiba tévedt elmét.”

„Ugye, tekintetes úr, mi magyarok kegyetlenségben mindenki másan túlteszünk?” – A főbíróból Tsomor egyértelmű kérdése sokrétűen összetett – szerteágazó – feleletet vált ki. Eszerint a kegyetlenség és borzalom mindég vonzotta a tömeget: a regénybeli boszorkányperek nézői is a „teátrális” jelenetekre várnak mohó kíváncsisággal. De Tipród vármegyében a világszerte használt kínzóeszközök – a főbíró akaratából – a pincében rozsdásodnak, a hóhérnak alig akad dolga. Pedig némely „városban, országban adnak arra, hogy a kínzás, mészárlás jelentős publikum előtt történjen, s a látvány emlékezetes legyen”. Egyik oldalról a megfélemlítés, büntől elriasztás céljából, másfelől mert az ember – különösen, ha a műveletlen – a normalitás ellenében élvezetet, szórakozást talál mások szenvedésének látványában. A kínzás, a kivégzés, főleg a máglya, a fájdalom és vér „teátrumi” látványosságában a „kenyeret és cirkuszt” ősi népszórakoztató igénye teljesül.²³ Továbbá a nép élvezetet talál elképzelhető és elképzelhetetlen rémhírekben, rémtörténetekben, ahogy a boszorkányperek (és persze mesék is) szemléltetik. Az olymosi bíró negyven korbácsütésre bünteti az elé hurcolt rendkívüli életet élő, azaz a lázadás szellemét magában hordozó Rekettye Pilát. Akit azután a szomszéd megyében ugyanúgy megkínoznak és megégetnek, amint az eseményt – utólag – megörökítő képeken Dózsa Györgyöt.

Wajtha tekintetes úr szeret töprengeni a világ rendjében rá háruló szerepről. A középkori Magyarországon – Európában elég szokatlanul – nem voltak boszorkányperek (és nem működött az inkvizíció), azokat a Habsburg királyok hozták magukkal. Aztán 1565 és 1756 között ötszáznál több boszorkány ellen emeltek vádat, négyszázhárom perben mondtak ítéletet. E perek Nagymajtény

23 Martinovics és társai kivégzése az érdeklődők tömegét vonzotta a Vérmezőre és a Vár falára.

után és azelőtt, hogy Mária Terézi betiltotta azokat, nagyon divatba jöttek: a vád – a szerelmi bűbájtól az ördöggel való cimborálásig – láthatatlan, hallomásból ismert feltételezésekre épült. Továbbá a csodákba vetett hiszékenységre, a kirobbanó indulatokra, félelemre és megfélemlítésre, s nem ritkán az irigységre. (Jellemző példa, hogy a bosszú és a siker vágya egyaránt hajtja a két gyilkossággal vádolt kocsist. Azért akarják megszerezni kivégzett ellenségük holttestét, mert annak részei – hitük szerint – elősegítik, hogy a gondozásukra bízott lovak gyorsabbak, szebbek legyenek.)

A rend Típród vármegyében a Habsburg uralom képére formálódik. A hatalom megszilárdulásával érvényesül a *Tripartitum* jogrendje. Magától értetődően főleg a birtokos nemesség javára, akiknek a közegét a regény megidézi. Ekkor kellett „állami” szinten először igazolni és bizonyítani III. Károly rendeletére a nemesi cím jogos használatát. (Ennek hangsúlyozására jelenik meg az ősi – örökölt – Wajtha név előtt a Tompay²⁴ előnév.) Fontos hozadéka azonban az új világnak, hogy megszűnik a katonák ide-oda vonulásával járó rablás, fosztogatás, gyújtogatás, gyilkolás. Ezekkel szemben az igazságszolgáltatás hivattott föllépni, noha „lótolvajok” a bírák sorába is befurakodnak. A rend a szegények, a parasztok életét is könnyebbé, ha nem is könnyűvé teszi. Remény nyílik, hogy a veszélyes láp helyett, a békés és gyümölcsstermő szőlőhegy válik a születő új korszak jelképévé. Típród vármegye a regényidő keretében nem küld bátor vitézeket a csatába, hanem (íronikusan utalva napjainkra) a korszellemnek megfelelően más módon akarja elérni, hogy „hírt, nevet szerezzen, kiemelkedhessen az ismeretlenségéből, hogy észrevegyék, emlegessék, számoljanak vele...” Akár látványos perek, illetve ezt követő kivégzések árán. Ehhez kívánatos lenne boszorkányok megégetése. Wajtha azonban azt vallja, a kiemelkedéshez jeles emberekre van szükség, „akik tehetségükkel újat hoznak, vagy valami világraszóló esemény létrejöttét segítik elő”. Az életben maradásért folytatott harc helyére a kiemelkedés – ismertté válás – óhaja került. A kiváló ember azonban hiánycikk, van helyette megrekedt szegénység, nyomorúság, elmaradottság. Ebből kiemelkedni talán tényleg csak varázsszerekkel lehetne. Így kerülnek a boszorkányok és a gyilkossággal vádolt ártatlan kocsisok is a főbíró ítélőszéke elé. Talán azért, hogy felesége halálos balesetének titka legalább részben tisztázható legyen.

Hiába tanult Európa egyetemlein, hiába sajátította el az ítélőmester racionális szellemét, Wajtha nem szabadulhat a láp ősi vonzerejétől. A Múlt egy-egy szakasza lezárulhat, de az emberi tudatba beépülnek a hagyományai, s ezzel a ráció ellensúlyozására (vagy kioltására) a misztikum. Wajtha munkatársaitól nem remélhet segítséget a világban való kiigazodáshoz, csak Istentől, amíg lehetett édesanyjától, majd a Nagyidejűtől kaphat útba igazodást. Az utóbbi csak az ő képzeletében létezik, s mintha reménytelibb válasz hiányába javasolná

24 Inkább azt írnám: Tompai. De Csonkoni többnyire „y”-nal, Jókai viszont az „y”-t megváltoztatva írta nevét.

titokzatosan: „vess véget a tétova szorongásnak! Ha visszavágyol a zölden suhogó lápra, akárha a látás pillanatáig, ülj fel lovadra, a csendes járású deresre, elvisz oda, ahová vágysz...”²⁵ Vagyis Wajtha személyes történetét a méltóságot adó halálvágy beteljesülésének ígérete zárja.

A láp

A láp elnyelte a lovakat, a szekeret és az asszonyt, három gyermek anyját, a főhős feleségét. Éppen addig őrzi titkát, amíg ismét bűnné nem minősül a bűn, gyilkossággá a gyilkosság, tolvajlássá a tolvajlás. Az eltűnt feleség utáni nyomozás nem járt teljes sikerrel. Titokban maradt a gyilkosság indítéka, a megbízó kiléte és célja (zsarolás?), a szemtanúk és a távollévő férj felelőssége. Ezekkel a megfejtetlenül maradt rejtélyekkel együtt adott a bűnügyi regény alapképlete – amit olyan nagy írók, mint Dickens, Balzac és Dosztojevszkij is szívesen használtak, különböző felfogásban. A bűn és bűnhődés kérdése Szilágyi korábbi regényeiben is alapvető.

A regény történeti idejében Magyarország nagy része vizek uralma alatt állt.²⁶ A hozzáértők többféle lápot ismernek. Magáról a szóról a Czuczor-Fogarasi igen szűkszavú. Ezért a berek szócikkét idézem: „Vizes lapályokat, folyók mellékét ellepő és sűrű bokrokból, tövisekből, vesszőkből álló cserjés erdőcske. Azaz olyan hely „hová elbújni, menekülni, rejtőzni lehet;”²⁷A láp ettől abban különbözik, hogy ingoványa „feneketlen”, mint szólásokban a kút. Ez azonban nem végtelenséget jelent, mert a legmélyebb lápnak is van feneké-alja. Innen emelteti ki Wajtha az elsüllyedt szekérral felesége holttestét, hogy eltemesse, és a lápi legendák fényes égi jelenségei közé emelje. A regénybeli láp földrajzilag gondosan körülírt fogalom: képzeletbeli tere az egykori Kraszna (itt: Tipród) vármegye.²⁸ A regény világában nem csupán a vizenyős terület felszíne hordozza a bizonytalanságot, hanem majdnem minden bizonytalan. A veszélyeztetettség mélyen beépült az összes szereplő tudatába: a láp elnyelheti nem csak a szekeret, a lovat, az embert, de a falvakat, városokat és nemzeteket is. Wajtha Mátyás soha nem tudja meg, ki – és milyen szándékkal – írta a feleségéhez szóló hívólevelet. Az sem tudható, hogy akivel ő vagy valaki más bizalmas beszélgetést folytat, az nem besúgó-e. Miután az első titoknak Wajtha Mátyás büntudatos

25 Márkus Béla írja: „Wajtha a szót és az ellenszót is saját maga ejti ki, mintegy önmagával replikázva, önmagát győzködve. Így teremtődik meg a dosztojevszkiji „hasonmás” mintájára emlékeztetően, a személyiség megkettőződését érzékelhetően a Nagyidejű figurája, aki tanácsadója s bírálója, sőt ahogy bor mellett állítja, a legjobb barátja is.” Helikon i. h.

26 Leccsapolásuk a regény idejének vége felé kezdődött.

27 Az én kiemelésem: TTE.

28 Ma is van még egy kevés a Kraszna táplálta a híres ecsedi lápból, amit néhány évtizeddel a Rákóczi-szabadságharc után kezdtek leccsapolni.

áldozata, a második uralja beszélgetéseit írnokával és a megye egyik szolgabírójával. Pedig gyanakvására nincs semmi bizonyítéka, sem a kissé lekezelt Tsomor Fóris, sem a barátság láthatárán lebegő Gorbay Ölyves úr esetében.

A láp hűségesen őrzi távoli idők legendáit, meséit. Partján a múltban találékony, bátor emberek éltek, akik tápláló erejével (halászzal) túléltek környékükön garázda idöket. Ósidök óta léteznek, itt nem a társadalmi rend, hanem a természet törvényei uralkodnak. Azt látjuk, az ember alkotta törvények és az emberi gyarlóságok által működtetett Tipród vármegyében elérhetetlen a teljesség bármely változata. Elérhetetlenek azok az ábrándok, amelyeket itt a gyerek és a kamasz ifjú megízlelt. „Átokhínár! A nyáron felkönyököl a víz a tetejére, csibort nevel, s minden vízen élövel jóbarát. – Csak azzal nem, aki máshonnan kerül ide.” Úgy, mint az ifjú Wajtha? Aki talán mindvégig ide, a Teremtő ölebe vágyhatott vissza, ahonnan első bűne távolította el. Mi is volt ez? Az, hogy újonnan kapott – „első” – puskájával rögtön meglött egy galambot? A vízözönbüntetés végének jó hírért hozó – ártatlan – madarat? Pedig a harangok helyett a veszélyek hírért is hozhatná, ahogy veszélyt jelző vándormadár a hatyú. Apollon mítikus szent madara rendszerint október-novemberben vonul át néha Magyarországon,²⁹ hogy jelezze a veszélyt, amit az ifjú Wajtha nem ismert föl. Mint a mottóban idézett versben Weöres Sándor, úgy játszik a fölillantott utalásokkal Szilágyi. S ugorjunk mi is vissza: a népköltészet őrízte „galambom” megszólítás női bűbájra, talán éppen a láp lányára, Rekettye Pilára utal. Aki a láp jellegzetes növényének nevét viseli, s valaha fiatal volt. Vonzereje arra bírta a kamasz fiút, hogy előkeresse rejtekéből aranyait, de az emlékidézésből nem derül ki, miért éppen az ő kedvéért, aki egyet az ő arányaiból gondosan megörzött. Az elbeszélésnek ezek a bonyodalmai persze minden más megemlített eseménynél inkább a megtörtént és megtörténhetett határán lebegnek. A perbe idézett boszorkány³⁰ többször is ki-bejár a tekintetes úr elméjébe. Midőn régi otthona jut eszébe, a kísértő fúria akkor is ott kóborol gondolataiban, pedig az élettől – és a rosszindulattól – megviselten már a vármegye börtönében ül. Fellehetetlen, hogy tőle kapta az első – nádszál – csutorát, ami később puskacsővé változott, egyre szélesebbé, hogy a mámorító borral megszabadítsa magát a lét minden megválaszolatlan kérdésétől, s ezzel egyszerre nyissa meg a Mennyország és a Pokol – láthatáron túli – csábító, illetve riasztó kapuját.

Nem csupán a boszorkányper vádlottja lebeg a valóság és a képzeletteremtette közti léttérben, de a tekintetes főbíró úr hozzá fűződő kapcsolata is. Rekettye

29 Vörösmarty Tündéje is hatyún érkezik égi hazájából. – A valódi hatyú kedvelt tápláléka az átokhínár, ami ugyan későn betelepült növény a magyar lápokban, de neve kártékony túlszaporodására utal, amitől elburjánzik a vizeken és akadályozza a hajózást meg a halászatot. Értékes madáreleddel, s a víz, amelyben él, kristálytisza és szagtalan. Hozzá tartozik a láp átkokat hordozó mesehagyományához.

30 A boszorkány szó a török boszorganból származik, magában foglalja a „basz” szótöveget, amiből a „ni” toldalékkal képződött a baszni ige. A szexuális áthallás aligha a véletlen műve.

Pila³¹ személyisége annyi titkot hordoz, mint a láp. Talán miatta süllyed el tekintetes Wajtha Mátyás, a rendteremtő. A láphoz kapcsolódóan – kóbor gondolatként – villan eszébe, hogy amikor nem találja magát, kínjában elkezd rendezgetni puskáját és „készségeit”. Érdekes és rejtélyes mozzanat, hogy Tsomor Fórist – kevésbé Gorbajt – is izgatja Rekettye Pila személyiségének vonzereje. Mivel a velük folytatott párbeszédben Wajtha másik „én”-je szólal meg, a boszorkánynak kikiáltott „néember” arra is ráirányítja a figyelmet, hogy Rekettye Pilát sokan látják nyomorúságos szegényembernek, aki szenved a kínpadon, majd „gyalázatos komédia” szertartása szerint meghal a máglyán. Mégis föltételezhető róla akkora hatalom – messze túl a tapasztalatok láthatárán –, hogy rendelkezik a szerelem rejtelmes világában érvényesíthető befolyással; hogy soha nem fogy el az étele és bora, képes a levegőben lovagolni, az ördöggel szövetkezni. Hogyan található az igaz és sok más eszmény, ha ez az ellentmondás is része az emberi létezésnek? Ráadásul a törvénytisztelőnek kívánt világban nem csupán a nyomorba beleragadt nép rabja a babonáknak, remél mások megnyomorgatásától „szórakoztató” látványosságot, de a megye és a város urai is fölhasználnák ezt újfajta „hírnév és dicsőség” kiváltására. Mellesleg megfélemlítő, riasztó szándékkal és hatalmi érdekből. Ugyanakkor ez sem ilyen egyszerű: az igazságkereső bíró sokoldalúan bizonygatja világos, tárgyilagos megítélő képességét, mégsem tud ellenállni a láp misztikus hatalmának és a (női) bűbájosság vonzerejének. Boszorkányvisítás hangjai elől futva a szőlőhegyen elrejtett kőkunyhójába, csalódottan veszi tudomásul, hogy mire megérkezik, a csoport, amit látni vél, úgy eltűnt, mint a lápba süllyedt harangok, amelyek hangját a valóságban senki nem hallja.

Szilárd talaj csak a láp partján van a lábunk alatt. A változó környezetben – a külső hatalmak befolyásának erőszakos érvényesítési kísérletei ellenére – van, ami mozdíthatatlan. Mindenekelőtt a főhős „énjét” alapvetően meghatározó etikai értékrendje, ami a szereplők gondolatvilágának peremén lebegő Biblia szövegéből sugárzik át. Tanításként nincs (és nem lehet) megfogalmazva: a fő- és alszereplők soha nem tudják, mikor tévednek ingoványos talajra, amely bármikor elnyelheti őket. Tipród megye főbírájának a józan ész határozza meg azt a kötelességét, hogy adott helyzetben – az egymásnak ellenmondó érvek útvesztőjében – miként érvényesítse a törvényt, hogyan közelíthetne a végül elérhetetlen Igazsághoz. Több nézőpontból, hiszen elég művelt ahhoz, hogy érzékelje az ész és a megismerés korlátait, tehát az emberi cselekedeteket több nézőpontból vizsgálja.

A második rész új világában nem lehetne helye a kegyetlenkedésnek, már csak azért sem – vallja a főbíró –, mert tortúrával nem lehet eljutni az Igazsághoz:

31 Márkus Béla szerint (i. m.) „A Tompay főbíró által szabadon engedett nő azonban nem kitalált, hanem valóságos személy (volt): Varga Annával együtt 1745-ben a nagykárolyi boszorkányper vádlottjaként elítéltetett és megégettetett a saját, valamint a tizennyolc tanú vallomása következtében. (Érdekeség, példa a halhatatlanságra: szülőfalujában, Császlón állítólag mind a mai napig azzal ijesztgetik a rossz gyerekeket, hogy elviszi őket a Rekettye Pila.)”

a megkínzott mindent bevall, végül pedig azt mondja, amit várnak tőle. (Akár csak a besúgó.) A hallgatás sem segít az áldozaton: addig vallatják – ahogy ezt számtalan regényben és történelmi dokumentumban olvashatjuk –, amíg szóra már soha nem nyílik a szája. Az „ítélőmester” azonban nem mindég mellőzheti, mert egyfelől a hatalmi politika, másfelől a nép látványosságok utáni vágya rákényszeríti alkalmazására. (Wajtha ezt önmagára kényszerítettnek tekinti, s egyetért Tsomorral, amikor az segít túlélni Rekettye Pilának az „igazságpróbát”.) Az író saját ifjúsága és férfikora bővelkedett erőszakban, barátai-ismerősei közül többen is átéltek, megszenvedték a tortúra modern változatait. Regényében némely büntett (főleg a boszorkányság) esetében az igazság azért is megközelíthetetlen, mert a tanúként fölvonultatottak – és a vizsgálódók – magát a tettet, annak körülményeit nem láthatták. (A látóhatárán kívül történt, mint Orsolya asszony elrablása.) A tanúk előítéleteket kevernek vallomásaikba, ezért a vizsgálódót a föltételezések félrevezethetik. Arról kell ítélni, aminek legfőbb a következménye „való”, az indékok, okok szövevénye homályban marad. A boszorkányperekben maga a vád is képtelenség: olyasmi, ami megosztja az embereket. Van, aki hisz soha nem látott, általa soha nem tapasztalt föltételezésekben; van, aki bizonytalan a valóságban megtörténhető és a képzelet-hagyományból előbukkanó határán lebegő állítások igazában; van, akinek racionális és kiművelt elméje fölisméri lehetetlenségüket. A hiszékenység különböző mértékben, de mindég része volt – és maradt – az ember tudatvilágának. Arról nem szólva, hogy az író – és a (mai) olvasó – személyes életében az álhírek és az álvalóságba vetett hit uralja az társadalom jelentős részének a tudatát.

A gondos művészi munkával rejtőzködővé varázsolt történet a világirodalom legnagyobb műveihez mérten is tág teret ad az olvasói képzelet megmozgatására. „Jóllehet” – írja a lábba süllyedt harangok „teóriájáról” – a „képzelgés elutasítható, mint létezhetetlen, oktalan okoskodás – csakhogy itt már rég nem az az igaz, ami van, hanem, ami lehet.” Miért is mentették a „régiek” a harangokat? Mondjuk az ostromra készülő Váradról: hogy veszély idején legyen mivel jelt adni.³² A harang azonban magától nem jelzi a népének sem a veszélyt, nem idézi a nándorfehérvári diadal emlékét, nem rendít meg a halál hírével, nem jelzi az istentisztelet kezdetét. A párbeszédese rész beszélője menekülne – ha nem érezné a lép mítoszának leküzdhetetlen vonzerejét: és ettől „rés keletkezik elméjébe, és onnan minden kóbor létező szabadon ki- és bejár. Kívántam a közelségét. Halk, szagatott, nyüszítő hangokat hallatott. Arcát az ágyékomhoz támasztotta...” Kik a „kóbor létezők”? Rekettye Pila, akiről már tudjuk, hogy ki-bejár a tekintetes úr gondolataiba. És a harangok, mert a híradás is a beszélő végzete. A regény nehezen értelmezhető lezárásaként főbíró és lova „belegázolnak

32 „Jön az árvíz” – hirdeti a harangszó Petőfi *A Tisza* című versében. A rekettye-bokrok közül látni is a szomszéd falucska tornyát. – Sok válfaja van a rekettye nevű növények nemzetségének. Angol megnevezése a Shakespeare-dramákban szereplő Plantagenet-uralkodóház névadója.

a vízbe. Az iszap egyre hígabb és mohóbb, amint beljebb és beljebb halad a ló. Készül megadni magát, sörényét a víz fodra fésüli. – Ezek a békés, szelíd vizek nem embert nyelnek el s lovat, de falvakat, városokat, világokat.”

A szöveg tele van rejtett utalásokkal és vissza-visszatérő metaforákkal. Ezek közé tartozik a boszorkány és a harang. Az első őrsi titkait a kínvallatás során is, a másodikat azért kell elrejtetni az ellenség elől, hogy mindig legyen, ami – aki, mint a költő – emlékezteti a népet a múltra és a jelen veszélyeire. Az elbeszélő *A borissza* című alfejezetben a látóhatáron túlra kalandozik. Rejtélyes, hogyan vált Wajtha tekintetes úr esze a harang ércéről a nádcsutorára, amivel halála után bort szívhat föl, ha már mozdulni sem tud, ami távol áll mindattól, amit róla tudunk. Majd fölteszi önmagának a nagyon reális kérdést: „miért van az, hogy öregkorára mind kevesebb tücsökhangot hall az ember, s mind több harangszót?” Ez az „ugráló” regélő technika mintha már a történet befejező részét készítené elő. Mert hiába tudja, hogy örökre a lezárt múltba – a lép legmélyére – süllyedt már mindaz, ami egykori szerepvállalása következtében életét, nyugalma veszélyeztethetné: a magunkba gyökeret eresztett félelmektől soha nem tudunk megszabadulni. Hiába húzódik a pincéjébe, kiváló borához; hiába találja ott a „tokaj szőlővesszeinek” nektárjába foglalt bőséget, jólétet és a múlt megkötő emlékeit. Sorsa eleve elrendelt? Vagy szabadon választja az idegen világbeli kalandokat, a szabadságharcot, majd az önkínzó kérdéseket az élet lehetőségeiről? A válasz talán abban rejlik, hogy a lép láthatárának szélén megjelenik az élettel teli szőlőhegy: a remény. Római hősök példájára vajon miért választja mégis az életről lemondást?³³ Akármilyen megrendítően szép történetének a befejezése...

Olvassuk újra!

Kérem az olvasót, emlékezzék a már idézett megállapításra: „Megpróbáltam elképzelni a feleségemet...” És folytassuk a gondolatmenetet a korábbiaktól elkanyarodva: „Amikor rendre megszülte gyermekeinket, akkor döbbsentem rá, hogy én, amikor egybekeltünk, vagy inkább, amióta ismerhetem, egyvégtében valami furcsa, várakozó gyanakvással figyeltem: vajon képes lesz-e világra hozni utódokat.” Orsolya asszony teljesítette ezt az elvárását, de alkataban más volt, mint az ő szűkebb világában látott lányok és asszonyok. Abban is, hogy az első – hamis – szóra semmi mással nem törődve hozzáindult. Hozzá, Wajtha Mátyáshoz. Apja – a „vén kujon” – a fiatalasszonyt nagyon „szemrevalónak” találta. A Szilágyi-regények varázsát egyebek között a bennük szereplő nevek adják, de szülei esetében – ahogy a sajátjában sem – ezt nem tartja fontosnak az *Emlékirat* írója. Ezért figyelemre méltó a feleség esetében, hogy az előkelő, felsőbb

33 A kor műveltségében meghatározó szerepű Seneca részletesen leírt önkéntes halálával ellenében ez is kissé rejtélyes módon valósul meg.

körökben volt akkoriban gyakori keresztnév az Orsolya, ami a latin „medve (mackó) szóból származik”. Ha tehát Wajtha jól emlékszik feleségére, az előkelő és zárkózott egyéniség volt, alakja pedig éppen ellentéte annak, amire neve utal. Vajon egy karcsú és elegáns hölgyet vitt magával a távoli Nógrádból Tipródba? Akinek létezését férje (a három gyerek ellenére) mintha csak akkor venné észre, amikor eltűnése hiányérzést és többszörös büntudatot okozott.³⁴ A regényidő kezdetén fiuk még nem volt hadba hívható, aztán a béke időszakában a nyérmelléki birtokon gazdálkodott. Apa és fiú nagyjából annyi ideig volt egymás közelében, míg a fiú elégedetlenségét apja sokrétű büntudatába csöpögtette azzal a (már említett) szemrehányással, hogy nem taníttatta és nem segítette „magasabb” társaságba. Lányaival futó pillantásokon kívül nem találkozott, unokái nem érdekelték. Szüleivel sem sokat törődött.

Különös ellentmondás, hogy amikor az *Emlékirat* írója felesége eltűnése után nyomozva eljut édesanyja házába, a mély óra és a sietségre hivatkozva nem is keresi halott apja nyomait, beletörődik a titok elfogadásába. A második rész békébe belelassult életformája viszont nem csak lehetővé teszi, de ösztönzi is a további kutatást. Ide olyasmit is magával visz emlékeiből, amit – akárcsak Werbőczy érdemeit – nem szokás idézni. Apja igazi nemes, a szónak abban az értelmében, ahogy évszázadokig a kiválóság megjelölésére használták. A vitéz öregúr haláláig őrizte a rábízottakat (jobbágyait és szolgálait), szörnyű (részletesen leírt) halálát kötelességeinek hűséges teljesítése okozta. Akármilyen megalázó és méltatlan volt, ahogy agyonverték és hazavitték, ahol sem rendes koporsót, sem emlékállító sírhelyet nem kapott, mégis teljes életet élt. Igaz úrhoz méltó életet. Itt rögtön megfigyelhetjük az író történetmondásának különös szerkezetét: miután Wajtha Mátyás édesanyja lezárja a temetés igen tömör ismertetését, a történet az abban a közegben lehető legvidámabb és legelőkelőbb témába csap át. A férje vitéz és gazda szerepét is magára vállaló özvegy kíváncsi öregasszonyvá változik: a Fejedelem vadászatairól akar hallani. Fia arra emlékezik, hogy Rákóczi ilyenkor is „mázsás gondok” terhelték, ezért korán kelt, délelőtt még közügyekkel foglalkozott, csak „délután járja az erdőt, mezőt, lődösi a vadat, a madarat, talán ezen idő alatt gondolja végig a kuruc háború minden gondjábólját”. Ez rögtön indokolja is nagy reményei korlátozott megvalósulását: mellőzöttségét. Pedig – anyjával együtt – a kiválasztottak sorába kívánkozna, ezért gyorsan át is ugrik apjával közös vadászélményére. Néhány lappal később újabb váltás történik a beszédben: az „apa”, aki fiával beszél, immár ő maga.

Szilágyi kedveli az iróniát, de a romantika megidézésével roppant óvatos. Nemcsak az érzelmek, de a nagy vágyak, merész álmok is kívül maradnak a regény világán. Az „egyhelyben tapodás” talán azt jelenti – a jogrend, valamint a lép és szóló „világában” – a nagy felfedező kalandok mind Wajtha Mátyás tudatában játszódhatnak csak le. „Testi valójában sem a két beszélgetőtársa, sem

34 A valóságos és lehetséges viszonyrendszerében a hiánynak is jelentősége van, ahogy ezt – egyebek között – a retorikából tudjuk.

a bűnös vádlottak, sem a város vagy megye nem jelenik meg. Abban a rendkívüli helyzetben, amikor a mindég józan, a borban is a misztikumot kereső tekintetes úr átengedi magát a legendateremtő láp varázsának, a lezárt – mozgalmassabb – múltat idézi. Emlékezésében sehol nem merül föl – Rákóczi nevetségesen beállított hiúság-összetevőjén kívül – az, amit a szőlő metafora ígér. Az emlékirat írója a lemondás, a beletörődés önironikus hangján – és roppant homályosan – emlékezik saját, a Fejedelem által ígért jövőt támogató szerepére. A remények messze a láthatáron túlra szorulnak. Erről szól a regény?

A *Kő hull apadó kútban* tökéletesen megszerkesztett regényvilága nyugtalanná tesz hősének a körülmények fogságába zárásával. Ez a regény megindítja képzeletünket, s a többszörösen áttételes kérdések sorát teszi föl, amelyekre nincs találó válasz a filozófiában sem. Még kevésbé az emberi tapasztalatok tárházában. Ettől regény a regény.

Kovács Nikolett: Szín-Tér VIII. (olaj, vászon, 120×100 cm, 2019)